

ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ПРОФЕСОРА К. Д. ПОКРОВСЬКОГО

І.Е.Риқун

Костянтин Доримедонтович Покровський (1868-1944) – знаний астроном, педагог, організатор та популяризатор науки. Директор Тартуської обсерваторії (1908-1915), заступник директора Пулковської обсерваторії (1930-1932), ректор Пермського університету (1916-1918), член-кореспондент Академії наук СРСР (1927).

Покровський був багатогранним вченим, його дослідження стосувалися як теоретичної, так і експериментальної астрономії. Вивчав комети, їхній зв'язок із метеорними потоками, розробив методи небесної механіки для визначення орбіт хмарних утворень у хвостах комет, займався спостереженнями покриття зір Місяцем, досліджував рух полюса Землі, рух великих та малих планет.

У вересні 1934 року Покровського було призначено директором Астрономічної обсерваторії Одеського державного університету. 23 грудня того ж року вчений був затверджений у науковому ступені доктора фізико-математичних наук. Доктором астрономії та геодезії він став ще 1915 року, після захисту дисертації «Будова хвоста комети 1910», але 1918 року вчені ступені були відмінені та поновлені лише у 1934 році.

Вже через два місяці після переїзду до Одеси науковець помістив в місцевій газеті статтю, в якій розповів про історію обсерваторії, про основні інструменти та дослідження, які на них ведуться, про подальші плани роботи (Обсерваторія вас запрошує // Чорномор. комуна. 1934. 16 листоп.).

Згадані у статті роботи з визначення точного положення додаткових зір фундаментального каталогу А. Ауверса на меридіанному крузі виконував Б. В. Новопашенний (1891-1975), на зеніт-телескопі коливання полюсу вивчав І. Д. Андросов (1885-1948), теоретичні дослідження небесної механіки вів М. М. Михальський (1886-1942), а сам Покровський спостерігав на рефракторі Кука комети, планети, подвійні зірки. На рефракторі з фотографічною трубою робились фотографії з метою вивчення структури та руху сонячних плям і факелів.

В замітці «Наукові роботи одеських астрономів» (Большев. знамя. 1940. 14 сент.) ми читаємо, що зеніт-телескоп було передано Полтавській гравіметричній обсерваторії, а в Одесі проводилась обробка отриманих до того даних.

Наукову роботу Покровський поєднував із організаційною та викладацькою. Під його керівництвом в університеті було відновлено кафедру астрономії. Справа у тому, що 1920 року університети в Україні були ліквідовані і знову організовані тільки 1933 року. При кафедрі було відкрито аспірантуру, першими аспірантами стали О. М. Шульберг та К. Я. Горяїстов. Покровський вирішив посилити астрофізичний напрям роботи обсерваторії, і для Шульберга була обрана тема: спектроскопія тісних подвійних зірок. Темою дисертації Горяїстова стала спектроскопія Сонця.

Покровський був деканом фізико-математичного факультету (1937-1938), членом Наукової ради університету.

Репутація вченого була бездоганною, його було обрано головою місцевого комітету університету та депутатом Одеської міської ради (1934-1939).

Покровський був видатним популяризатором. Йому належить значна кількість науково-популярних статей та книг, присвячених астрономії. Слід відзначити, що задовго до приїзду до Одеси він був пов'язаний з нашим містом. Він друкувався в одеському часописі «Вісник дослідної фізики та елементарної математики», там також була розміщена рецензія В. В. Стратонова на книгу Покровського «Успіхи астрономії у XIX сторіччі». Вчений співпрацював з славнозвісним одеським видавництвом «Матезис», під його редакцією побачили світ два видання перекладу книги Сванте Арреніуса «Утворення світів» (1908, 1912), з численними примітками до тексту редактора перекладу.

Покровський був членом правління Всесоюзного астрономо-геодезичного товариства, очолював правління Одеського відділення товариства (1934-1941). При цьому відділенні була створена майстерня з виготовлення найпростіших астрономічних приладів (гномон, кільце Глазенапа), були видані брошури «340 років зі дня спалення Джордано Бруно» (1940) та «Сторіччя Пулковської обсерваторії» (1941).

Вів вчений і громадсько-просвітницьку діяльність: 13 листопада 1940 року Центральним комітетом Спілки робітників вищої школи та наукових закладів він був нагороджений почесною грамотою за шефську роботу у військових частинах.

З перших днів перебування вченого в Одесі, він почав друкувати в одеській пресі популярні статті, присвячені різноманітним астрономічним явищам, історії астрономії. В російськомовній газеті «Більшовистський прапор» були надруковані такі статті: «Котра година?» (1938. 17 лют.), «Зоряне небо в січні» (1940. 6 січ.), «Найдовший день» (1940. 22 черв.),

в україномовній газеті «Чорноморська комуна» також систематично з'являлися дописи вченого: «Перша комета в 1935 р.» (1935. 20 лют.), «Маятник Фуко» (1935. 23 верес.), «Місячне затемнення 8 січня» (1936. 4 січ.), «Велике протистояння Марса» (1939. 14 серп.). Досить велика ілюстрована стаття «Що являє собою планета Сатурн» (1935. 6 трав.) була відповіддю на запитання сількора. 30 січня 1940 року була надрукована стаття про П. К. Штернберга, приурочена до двадцятих роковин смерті астронома. Слід підкреслити, що Покровському належить ціла низка публікацій, присвячених видатним астрономам.

Друкувався вчений також у молодіжній газеті «Молода гвардія», перша публікація «Покриття плеяд Місяцем» з'явилася 26 жовтня 1934 року. У великій статті «Яку обрати професію? Спеціальність астронома» (1938. 20 трав.) Покровський писав: «Зараз відчувається велика недостача в астрономічних кадрах. Потрібні астрономи для заміщення посад наукових співробітників в обсерваторіях, потрібні викладачі в університетах і педагогічних інститутах, де читається астрономія на математичних та географічних відділеннях, потрібні викладачі астрономії в середніх школах, потрібні лектори для широкої масової роботи». Як бачимо, слова вченого не втратили актуальності і зараз.

Великий інтерес одеситів викликало повне сонячне затемнення 19 червня 1936 року, і в газеті була надрукована низка матеріалів, присвячена цьому астрономічному явищу: «Спостерігайте 19 червня сонячне затемнення» (16 черв.),

«Вчора Одеса спостерігала сонячне затемнення» (20 черв.), «Екскурсанти на обсерваторії» (20 черв.), «Діти за спостереженнями» (20 черв.). На обсерваторії спостереження, якими керував Новопащенко, велися на рефракторі Кука.

В цей час експедиція обсерваторії, очолювана Покровським, перебувала у селі Венгеро (Новосибірська область), яке розташоване на відстані 75 км від станції залізниці. Завдяки організаційним здібностям вченого необхідні інструменти були доставлені до села, під час спостереження затемнення були отримані шість фотографій відмінної якості. За результатами спостережень була написана стаття «Розподіл яскравості в сонячній короні», яка увійшла у третій том «Збірки астрономічної обсерваторії ОДУ (Труди Одеського державного університету)».

Видання трьох томів праць обсерваторії (1935, 1937, 1940) також є заслугою Покровського.

13 жовтня 1940 року в «Чорноморській комуні» з'явилася стаття вченого «Одеса повинна мати планетарій», в якій він проінформував, що 15 жовтня в Києві відбудеться нарада, на якій буде вирішуватися проблема побудови планетаріїв, яких до Другої світової війни в Україні не було. На цій нараді було організовано Комісію з побудови планетаріїв в Україні, головою комісії був призначений Покровський.

Планетарій в Україні відкрилися лише після війни, першим став Київський, який почав діяти 1 січня 1952 року. Одеський планетарій був створений у листопаді 1963 року.

У вересні 1940 року в «Більшовистському прапорі» була надрукована замітка «Наукові праці одеських астрономів», яка знайомила читачів з основними напрямками роботи обсерваторії: вивчення сонця шляхом фотографування за допомогою астрографа, спостереження змін довготи, спектрофотометричне дослідження змінної зірки ігрек-зет Касіопеї, яке вів Шульберг, спостереження покриття зірок місяцем, які вели Покровський та Новопащенко, вивчення руху троянців (група малих планет), яким займався Михальський, а також продовжувалась робота по створенню «Каталогу слабких зірок», в яку обсерваторія включилась за пропозицією Покровського. В центрі уваги вчених була підготовка до спостереження повного сонячного затемнення 21 вересня 1941 року. Планувалась експедиція до Середньої Азії під керівництвом Покровського.

12 грудня того ж року в «Чорноморській комуні» з'явилось дуже інформативне інтерв'ю «Астрономічні праці професора Покровського», в якому він докладно розповів про підготовку до експедиції, що мала виїхати на станцію Отар (167 км від Алмати). Крім того, вчений підготував до друку п'ять, перероблене видання свого славетного «Путівника по небу», друге видання «Курсу практичної астрономії» та працював над книгою «Історія кафедри астрономії в Одеському державному університеті».

Але, на жаль, здійснити ці плани Покровському завадила війна. 16 жовтня в Одесу увійшли румунські війська, почалась окупація, що тривала до 10 квітня 1944 року. Університет був евакуйований, але Покровський залишився у місті. Вважається, що причиною була хвороба дружини, Євгенії Григорівни Воробійової (Апостолової), та і сам вчений був вже літньою людиною, але можна припустити, що основною причиною було негативне ставлення до радянської влади.

Одеські газети часів окупації, знайдені в on-line архіві української періодики Libragia, містять матеріали про діяльність Покровського на посаді директора

обсерваторії. Вже 7 грудня 1941 року в «Одеській газеті» була надрукована стаття «В обсерваторії», в якій вчений розповідає, що головна будівля обсерваторії та механізми залишилися неушкодженими, він збирається налагодити наукову роботу та вдячний румунській владі за надану військову охорону. За півтора роки вчений зумів організувати продовження початої до війни роботи обсерваторії за такими напрямками: визначення положення слабких зірок для каталогу, визначення точного часу, фотографування поверхні Сонця, вивчення комет та подвійних зірок, обробка спостережень 1935-1939 років на зеніт-телескопі змін широти внаслідок коливання полюса, сам вчений продовжив дослідження зв'язку комет з метеорами, зокрема руху метеорного потоку 9 січня 1938 року. Крім того, вивчалася комета 1942-1943 року, було зроблено декілька вдалих знімків комети. На обсерваторії читалися лекції для студентів так званого університету Трансністрії, відкритого румунською владою, та велися практичні заняття для студентів (Номікос О. Одеська обсерваторія // Молва. 1943. 8 лип.).

Покровський, як людина, що посідала офіційну посаду, мав спілкуватися з румунською владою. 28 жовтня 1941 року депутація одеської інтелігенції у кількості 72 осіб, до складу якої входив і Покровський, звернулася до примарії з проханням відкрити в Одесі учбові заклади. Тоді ж, на базі Одеського державного університету, було відкрито Університет Трансністрії, а на початку 1942 року в приміщенні школи № 50 (вул. Кінна, 46) було відкрито лицей, в якому Покровський викладав математику.

Покровський продовжив просвітницьку діяльність, була надрукована його популярна стаття «Комети» (Молва. 1943. 26 лют.).

Окремо треба відзначити плідну діяльність Покровського в Одеському будинку вчених. З квітня 1939 року він очолював правління, залишався головою до травня 1942 року, коли відмовився від цієї посади за станом здоров'я (Одес. газ. 1942. 29 трав.). Будинок вчених почав працювати на початку 1942 року за адресом вул. Херсонська, 60. У палаці Толстих розмістився палац губернатора Трансністрії Г. Алексяну. 29 січня 1942 року в «Одеській газеті» була надрукована стаття Покровського «Будинок вчених», в якій він намічає круг діяльності закладу: наукові доповіді та лекції, культурні заходи для вчених та членів їх родин, допомога вченим, для чого були організовані медична, юридична та технічна консультації, бібліотека, їдальня, розподільник продуктів. Наприкінці Покровський висловлює подяку представникам румунської влади.

У Будинку вчених Покровський прочитав низку популярних лекцій: «Микола Копернік», «Плями на Сонці», «Галілео Галілей».

1 та 2 вересня 1943 року в газеті «Буг» з'явилося велике інтерв'ю з Покровським, в якому висвітлювався творчий шлях вченого та його діяльність як директора обсерваторії, яка на той час вже була відремонтована, всі прилади функціонували, бібліотека, що нараховувала вісім тисяч томів спеціальної літератури, збережена.

23 жовтня 1942 року вчений, у складі делегації з 50 науковців та працівників культури, приїхав до Бухаресту. Екскурсія тривала чотири дні, Покровський відвідав обсерваторію, де працював відомий румунський астроном, учень О. К. Кононовича, М. М. Доніч, з яким вчений був знайомий ще до жовтневого перевороту. Разом з іншими науковцями він відвідав родичку М. М. Доніча, княги-

ню Александріну Кантакузіно (В гостях у княгині Александріни Кантакузіно // Одес. газ. 1942. 11 листоп.), яка, у подальшому, приїжджаючи до Одеси, допомагала старому професору продуктами та ліками, запрошувала до нього лікарів.

21 травня 1943 року у головному корпусі університету відбулося урочисте відкриття так званого Інституту антикомуністичних досліджень та пропаганди (Молва. 1943. 21 трав.), лекції в якому читали як одеські, так і іноземні фахівці. 15 вересня того ж року у цьому закладі відбулась лекція Покровського «Скорботні сторінки в історії головної астрономічної обсерваторії», в якій він розповів про сфальсифіковану НКВС справу проти багатьох пулковських астрономів (Доповідь проф. К. Покровського // Одес. газ. 1943. 18 верес.). Лекція тривала сорок хвилин, було приблизно сто слухачів (Смирнов В. А., Чуприна Р. И. Последний период жизни К. Д. Покровского // Страницы истории астрономии в Одессе: сб. О., 1994. Ч. 1. С. 80).

10 квітня 1944 року Одеса була звільнена, рівно за місяць, 10 травня, Покровський був заарештований та ув'язнений до тюрми НКВС на вулиці Бебеля (нині - Єврейська), 12. Дружина Покровського, його вірний друг, соратник та помічник, 26 травня звернулася з листом: «Я, дружина професора Костянтина Доримедонтовича Покровського, що знаходиться зараз під арештом на вулиці Бебеля № 12, звертаюся до вас з проханням письмово, тому що я хворію і не виходжу з приміщення, дозволити передавати чоловікові гарячу рідку їжу – суп, кофе, які необхідні для його здоров'я. Я прошу дозволити передати йому підстілку-килимоч для спання. Заздалегідь вдячна. Поважаюча вас Є. Г. Покровська» (Смирнов В. А. Астрономия в Одессе в 30-40-е годы XX века: (по материалам архивно-следственных дел и других источников) // Историко-астрономические исследования. 2001. Вып. 26. С. 183.).

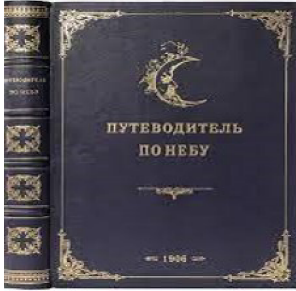
Спочатку допити відбувалися в Одесі (13, 16, 20, 23, 24 травня), потім у в'язниці № 1 УНКВС Київської області (4, 23, 26, 28 серпня, 12, 27 вересня). Часто допити проводилися у нічний час, тривали по 5-7 годин без перерви на їжу та відпочинок. Для літньої людини такий фізичний та психологічний тиск був дуже важким.

Покровського звинуватили у зраді Батьківщини, в тому, що він співпрацював з окупаційною владою, яка надавала йому матеріальну та медичну допомогу.

Покровського звинуватили у тому, що він публікувався в окупаційній пресі, але єдина його стаття «Комети» носила цілком науково-популярний характер. До того ж незрозуміло, чому стаття Новопащенко «Комета 1942-1943 року» (Молва. 1943. 28 лют.) у провину йому поставлена не була.

Найбільш рокову роль у долі Покровського зіграла його доповідь про розгром Пулковської обсерваторії, яку він прочитав в Інституті антикомуністичних досліджень та пропаганди (з жовтня 1943 року – Інститут соціальних наук). Всі викладені у доповіді факти відповідали дійсності, але старому професору прийшлося визнати, що окремі дії радянської влади він характеризував з негативної сторони. Поставили вченому у провину і надруковані в інтерв'ю з ним слова подяки румунській владі за охорону обсерваторії, ремонт та допомогу в роботі.

Після останнього допита Покровського, коли він повністю визнав свою «провину», було складено звинувачення, але змучений вчений до суду не дожив. 2 листопада 1944 він поступив до лікарні в в'язниці з задишкою, аритмією

серця, набряками та червоними плямами на ногах. Покровський помер через три дні о 20.00. В акті смерті був такий діагноз: стареча неміч, декомпенсація серцевої діяльності та бешихове запалення гомілок. (Смирнов В. А., Чуприна Р. И. Послдний период жизни К. Д. Покровского / / Страницы истории астрономии в Одессе: сб. О., 1994. Ч. 1. С. 81). Справу за смертю звинуваченого було закрито.

Дружина Покровського Євгенія Григорівна (1870-після 1945) та її сестра Серафіма Григорівна (1872-після 1945),

яка жила разом з ними, позбулися житла та засобів для існування і були змушені залишити Одесу (можливо за матеріальною допомогою В. П. Цесевича). За неперевіреними даними вони поїхали до Прибалтики до родичів, далі їх сліди губляться.

Багато років ім'я вченого було викреслене з історії науки. Повернення імені Покровського з незаслуженого забуття відбулося 1993 року завдяки зусиллям історика науки В. О. Смирнова, який багато зробив для з'ясування долі одеських репресованих вчених. Він направив запит до Управління служби безпеки України і отримав відповідь, у якій вперше були вказані причини арешту Покровського, дата та місце його смерті. Завдяки клопотанню від імені Смирнова, товариства «Одеський меморіал» та ректорату Одеського університету професора Покровського було реабілітовано.

У реабілітаційному висновку записано: «Робота Покровського під час війни не може бути визнана злочином, а дії його, пов'язані з роботою, навіть у викладенні слідства не містять складу злочину» (Савина (Покровская) Е. Н. По звездам путь земной сверяя. Покровский Константин Доримедонтович). М., 2019. С. 203).

Після першої публікації про вченого авторства В. О. Смирнова та Р. І. Чупріної в журналі «Земля та Всесвіт» (1992. № 2) була надрукована ціла низка статей у журналах та довідниках, які додавали подробиць про його життєвий та творчий шлях. Найбільш вичерпні дані про предків та сім'ю Покровського можна знайти в книзі «По зірках шлях земний звіряючи», написаній його двоюрідною онукою.

Зараз ім'я Костянтина Доримедонтовича Покровського займає належне місце в історії не тільки Астрономічної обсерваторії ОНУ, яку він зберіг у важкі часи, але й в історії світової науки.

Останнє фото К.Д.Покровського, травень 1944 р.